

ՈՒՍՈՒՏՎԵԿԱՆ

ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՏԱՐԱԳԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Digitized by srujanika@gmail.com

ԱՐԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

պատակ շրնիվ այ-
սու հայ - վրա-
կան յարաքե-
րութեանց ամ-
բողջական
պատմութիւնն
հիւսեւ, այս սփա-
տի փորձենք իրբեւ
Ներածութիւնն իմ-

այն համառու գաղափար մը տալ այն խնդրոց մասին, որոնք կը հային Կիրիլինք, այս է՝ Վրաց Հայոց բաժնուելու Պատմամեծեան, զրո մնաղիք ենք ուսումնա-սիրել «Հանդիսիսի», յաջորդ թուերուն մէջ: — Մէջին դարձու հայ եկեղ. պատմմաթեան այս շրջանն տակամին ամսայի մնացած է, եւ անուետուած թնաստելներէ, թէեւ կայ առատ ճարակ. Ներկայ մեր ուսումնասի-րութիւնն այս շրջանի կը վերաբերի, հե-տեւաբար նախափորձն է. իբրեւ այս-պիսի ջանացինք ընդ միտ մանր ընտո-թեան ենթարկել այն ամէն զրոյցներն, որոնք տո՞մային մատենագրութեան մէջ կը գտնուին այս նկատմամբ. եւ որոշել ծշմարիտն ու սուսը, վաւերականն ու ան-վաւերականը: Սո այս ունինք աշաց առ-ջևի ազգային թէ օտար աղքիւներ, որ-շափ կրնան մատչելի ըլլալ մեզ: Կը ցափմ որ վրացերէնի անուեղեակ ըլլալով չկրցայ օգտուիլ վրական աղքիւներէն. անոնց օտար լեզուաւ թարգմանութիւննքն ալ աննարին եղաւ ծնող բերել: Բրուսէ զրութիւնք շատ նկատմամբ հինգած են այսօր՝ նորանոր յիշատակարանաց յե-րեւան ելլելով: Այս պակասը կը ծղում լրացընել ուսահայ վրացագէտներու:

Կասպիական ծովու եւ Երբանեան Պանտոսի
մէջ տեղ կը տարածուի ընդարձակ երկիր մը ջաւակու
եւ արդաւանդ, որուն հիմնայլին աս հմաներն կը
գտին մինչեւ հիմական արքաթունքը եւ Հարաւեն
արքաթունք լեռնաշղթանեցը: Բնասաւունի ին կո-
չուի այդ երկիրը հայերէն, բնիկներէն Սատար-
թուուիցը, Տիեզ անուանած են իրերիս. այժմ ծառ-
չօթ առ հստարակ ոչ վիր ժողովրդան հեռորդիա
կամ Գրողուան անտաւած: Բնասաւունի ին հնաց
պրէն յայտնի էր իրեւ պատերազմունք ժողո-
վուրդ եւ այժմ ինչ կը նկարագրէ զայն բանա-
ստեղծ Գրիգոր Օքբէւան՝ Գոռա պատերազմուն,
ապնի եւ անկեղծ, ծանր օրհամեր իրեւէ վերջն
ու արթ եւ արշապինդ պարզատի նման: Խըր պատ-
մական անցեալ նոյն եղած է Հայաստանի բար-
տին հետո:

Սահմանաց մատուցութիւնն շատ անդամ
ու կիթ տուած է երկու ժողովագոյս անձնուկ շփման
մէջ նաև եռու իրացու հետեւ, մերթ ինպատզախն եւ
մերթ թշնամիկան յարաբերութեամաս Եւ յամփիր
յարաբերութեանց ալիքանիւթեամբ ի եւ երկու
պատց դրաւուր միշտակարանց Եւ քրիստոն քանական
դիրքն ասիթ տուած է նաև մեր հզօր արքայից
ձեռաց տոկ երբեմն նահանգ դառնալու եւ հայ
թագավորութանիւնը առաջ վայրաց բարձրանալու²
ա բայց Տարեւեց կը պատմեն նոյն իոկ թէ այդ
երկիր ժողովածեան բարբառ ժամանակ մը Եղած
է հայերեն³:

Ասհմանկցութեան եւ յաճախակի յարաբերութեան չնորհիվ՝ կրօնականի եւ ուսումնականի նկատմամբ ալ գոյզն աղքանցութիւն չեն իրած Ակիր Հայուսմէ քայլ Գ. Դ. Պատրիարք Ա. Գրիգորի քարոզութեամբ ընդդրկեցին քրիստոնէական կրօնն։ Այդ գարն եղաւ նաև գոյր լրաւառութեան վաստականի Հայոց Լուսուսուրիչն շատականայաց Հայուսման մասին լրաւառուրեպի, այլ ուշց եւ յաջողուց նիկ քրիստոնէական լրացն ճառապահութեամբ նաև դրացի երկիրներն ի վեհականութեամբ առաջանաւ մասաւած ել եւ հեթանութեան աղջամանը ի բաւարար քարատելու Արչափ ալ մասթ է Վաստականի ի քրիստոնէութիւն գոյզն պատման թիւնն եւ աղդային դրյանցներն այլ եւ այլ գյուղ-ընվոր կը ներկայացրնեն, առայսին երկու գոյզն — Հայոց եւ Արաց հնագյուղ գրաւոր եւ անդիր աւանդութիւններն եւ համազաւքն ի նկատ առնենով չեն կրաս ժամանութեամբ այս հաստատութիւնն թիւ Գրիգոր Ա. Վաստառուրիչն եղաւ է տապահն եւ զվարար առաքեամբ Արքա¹։

A. Baumgartner, Die georgische Literatur, *Geschichte der Weltliteratur*. I. Freiburg, 1897, p. 258-58.

• Shāq. Qasādī. p. 107 •

в Марръ. Объ единстѣ задачѣ армяно-грузинской филологии. Тифлисъ. 1902. р. 4.

4 ЗМІСТ. Н. Марра, Крещеніє Аравії, Грузії, Абхазії та Албанії сантима Григорія — *на Узбекистані/Білоруському*. Ч. 1-го. Співавтор *на Узбекистані* є В. Іванов. Тифліс. Самостічесбер. 1905. — Р. A. Palmeri. La conversione ufficiale degl' Iberi al christianismo. *o* Oriens Christianus. II (1902), p. 130-150. III (1903), p. 148-172.

Մինչեւ հոգ թոյլ կու տան յառաջանալ այժմ մասն քննութիւնը բայց ասկէ անդին առաջին իսկ քայլին կը յանան խոցնդուներ գլուխոր զ ժամանակաթիւն կը կայանայ յայսին թէ ու պատ տարբաշական աթօռի իրաւասութեան ենթարկեցաւ Աղասան: Եղեք Հակոսակ պատասխաններ կը արուին հարցաման: Գլական հին աւանդութիւն մը՝ միարան յոյն մատենադիրերու հետ, Աղետայ իսկ Տարբեգութէ բնակութեան աթօռույն կ'ենթարկեն Արաց եկեղեցին: Հայրէ իւնչ կաթռ դիկուին իրաւասութեան ներքեւ իւնչնչան: Ո՛՛ը և առաջայ ճշմարիք: Առ այս հարկ է մանր քննութեան ենթարկել իւրաքանչյուրին ապացոյները:

Աղասանին զ արձին ժամանակը որչափ ալ պէս զիս կը նշանակուի դիտուններ, ոյսու հանգիւ ամէն ալ միրան են յոյն թէ տեղի ու նշանած է Դ. գարու առաջնու քառորդին, ուրեմն ճշշդ այն ժամանակներն, երբ կը գումարուեր նկիւյ ժողովը (Տ25): Այս կէտս նշանակաց է առաջնու կոյ ինդրոց համար. քամ զի նկիւյ ժողովյան Զ կանանք մէջ, ու ու իւրաքանչյուր պատրիարքութեան իրաւասութեան ահճաններ կը գծուին, Անտիրոյ պատրիարքութեան ներքեւ կը գնուի նաև Արաց եկեղեցին Ասկոյ միս եկեղեցեաց հետ: Զայր կը թւուի հաստատել այն պարագան աւ, որ Դ գարու սիրովներն Արաւաստիքի առաջնու եպիսկոպոն (Եւստաթէն) Անտիրէն եկաւ — ինչպէս կը հաստատեն Արքը, թէեւ կը լսեն ասրբիւր, որուք հակոսակ աղդային հնագոյն աւանդութեան և. Պոլսոյ կը լսան ենթարկեց յարագութիւն այլ աւանդ հման: Վարչ աւանդութիւնն իրենց թիւնուքը ունին նաև յոյն մատենադիրներ, զորոնք արհամարհներ արդարու յանդգնութիւն կը համարիք. առոնց վկայութիւններն ի կարդին: Նոյն իսկ եթէ միտ գննէր, Արաց Տարբեգուց մէջ իսկ կրնաւել գտնել Հետաւոր յիշաւական թիւններ այս նկատմամբ: Տարբեգուց այն մասին մէջ որ Ասմաթանք առաջնու փառաւոր թագավորին վարը կը պատմաւի, եւ որ Բ. գարուն դրւած կ'ըսուի, ասկայն յիրականին հաղիւ ժԴ գարու հնաթիւն աւնին, կը կարգուեր թէ Ե դարս սիրիզը

1 Իրաց նկատմամբ խօսեան են ոչ եւ այլ տեսակները. H. Matague Բանակեան, Acta Sanctorum Octobris, t. XII, editio altera, Bruxellis, 1884, p. 842-847 (Քառական գործ Ս. Կուտֆանի): K. Schultze, Das Martyrium des hl. Abt von Tidis, Leipzig 1905, p. Ե-Ք

2 Hefele, Conciliengeschichte. I. p. 388ff.

3 Տես Ապացութիւնն առ Բրոսէի Histoire de la Géorgie, S. Petersburg, 1849. I. p. 118. ս. 3. որութ թէեւ Բ. գարու յասաց չեն նատի, ասկէ յոյն մատենագրաց հետ համաձայնութիւն վկասական չեն կրնար նկատուիլ: Մեր նկատմակեն դուրս է այս մեդին թէ յիրակ եւսասթեռ Անտիրոյ եպիսկոպուն է եկուղ: որ կը ժխուի առ հասարակ ամենն (Հման: Goussen հաստատեա Theologische Review, 1906, p. 85):

4 Brosset, Histoire de la Géorgie. I. p. 118-19. եւ Intr. XXXVI-VII. Այս կարեւին աւնին նաև Արաց առ Հեղինակեր ունին. Հման: Orients Christianus, II. p. 150. ս. 3. — Brosset կ'ըսէ պատ հետեւ Անտիրոյ եպիսկոպուն է եկուղ: որ կը ժխուի առ հասարակ ամենն (Հման: Goussen հաստատեա Theologische Review, 1906, p. 85):

5 Brosset, Histoire de la Géorgie. I. p. 118-19. եւ Intr. I. Եւ Համապատական թեամբ:

6 Hist. I. Intr. p. Ե-Ք: — Acta Sanctorum անդ. p. 842.

Ա. Պոլսոյ պատրիարքէն Անտիրոյ պատրիարքին պատիկի խօսքեր ուղղաւած են. Կի սկզբանէ անտի գարձնի Արաւաստիքին ի մեռն հնու ուրան հունու մայզեցու ուղարք անան նունէն, ասու աւաքեցաւ առ ձեզ աւաշին եպիսկոպուն վրաց, վաս պատերազմաց որ ընդ մէջ Պարսից եւ Յունաց, եւ պր իսկ աղադաւ իրը շդրծ եցան ըստ եկեղեցական օրինաց Գիտիւմը իսկ եթէ Արաւաստիք, արեւելք եւ հրախու ընդ իշխանութեամբ այս աթօռույն են, որ պէս եւ յաւ աւարանի անդ յայս արարին զիրաւուն իրացանչւեր ուղուց առաքեալքն Ազգ յիշունութիւն վազվաղակի զերկուս գդուա, զոր թագաւորն Արաց խնդրեաց եւ զայլ մետասան, զորու ուղուց ընդարձակ եւ արժաւարութիւն հետապնդ նորուն: — Թէ թուղթս անհարազատ է, որուն համաձայն ըստ եկեղեցական, մանաւանդթէ նոյն իսկ առաքելական օրինաց, Դ. գարու սկիզբներ մասաւան կ. Պոլսոյ աթօռույն իրաւասութեան կը վերաբերէ, ու ոք կը ստարակագիտական նշանակալց է, ըստ որում բաւականաչափ կը պատկերէ մերաշաց աւծեւ հին Արաց կարծիքն: Վաս զի թղթոյն գրութեան ժամանակն կ'ինու այնպիսի տանեն մէջ, երբ Արքը ամենայն զորութեամբ կը ջանային ինք գրանին կ. Պոլսոյ իրաւաստիք ենան ներքեւ ցոյցնել ժամանակ Անտիրոյ տանը ասրբեամբ: Ասկայն որչափ ալ ջանային, չէին կրնար միանդամյան հերեւել հիներուն աւանդութիւնը, թէպէս պարտիսի վարագուրաւ: մը պրուել փորձին: Այս կեցներէ լսա կը կրտսէ Տարբեգուց աւելի հնաթիւն հայ խմբագրութիւնն ընդ անուանք ջուանչէրի, ու այս պատգամանորութեան (թրոթակցութեան) համար կը գրուի: “Կայորն եւ պատրիարքը մէջ Պատուի կը գրուի կայութիւն զինորոպ քառա համար կը վանակէ կը նկատմաւ լինուածը (Անտիրոյ), զի անդ աւանդ ձեռադրութիւն, ոչ յէր է, սուէ, ինուն ոչ: Եւ կատարեալ զինդիրն ո՞ւ մէջ էն վանակէ Ակուու: Հետեւարար անշանակ կը մէան Տարբեգուց տողերը: բաց ասկից եւ թէպէր լուկ հակոսակ կը հայ իրացարին խօսքերն անհարազատ, զարմանալի կը մոյ միշտ Տարբեգուց գործածած պատ ոճ. թէն կ'աւուի պատցացուիլ կ. Պոլսոյ պատրիարքին բերանը դրաւած խօսքերով: ինչ պատճառաւ ի թիւն զանգն առ ոստ Պատրիարքին հասած հետամուռը կ'աղջուին թղթով մը լին լԱնտիրոյ: Պատասխանն ըարժեր աւանդութիւն հետ մէջն ըլլալով: իւ արդէն Արաւաստիք (Ա) վարըն իւ եւ աւասենաւերով: Այսպէս միւն անպատճախանի բնայա այս ի նպատակ կ. Պոլսոյ աթօռույն ինդիքին, հակոսակ կարծիքն ի նպատակ Անտիրոյն իրաւաստիքն հաստատելու հունու բայց Զուանչէրէ գնութեան ձեռք անդութեան մէջ յիրակ եւսասթեռ Անտիրոյ եպիսկոպուն է եկուղ: որ կը ժխուի առ հասարակ ամենն (օւշոնութան սոնօւնչյ) ասկանանեալ իցէ անդ թէ եկեղեցին

7 Hist. I. p. 191-2.

8 Տպ. Անտիր. 1884, եղ. 90-91:

Վրաց լիբէ ազատ եւ ինքնագլուխ, այլ կարգեալ ընդ պատրիարքաւ Անտիռքայի¹։ Այս Պետրոսն, իշխան կը դիմէ Բրունու, պիտի ըլլայ և Կայորու թուղթով որ կինայ ընդ մէջ ամսոն 475—488։ Հան չոյն բաղադրակին ծիլ դրաբնու առ Խորեկրուս (Խոռեկր ըստ հայ թարգմ.)՝ արքայն Սիկիիից կը գրէր Նեղոս դրասպատիս վանահայրն։ «Հնին ժամանակ ի Ալիս Անտիռքայ պատրիարքէն կը խարսուէր կաթողիկոս»։ Իսկ քրի ժամանակն այս նահանգը Վ. Պարոյ իշխանութեան ներքու կը գտնուեւ եւ կ. Պարոյ պատրիարքէն կ'առաքուէր Վրաց մետրապոլիտ։ «Նման ունի նաև Եպիփան Կիպրացից» Ա. Իրք առաւ յԱնապարօյ՝ եւ եղեւ իրքնագլուխ կաթողիկոսն ցուց վասն անաստուած ալլովեանց գերութեանն»²։ Յամենքն դէռև ի նպատակ Յանձնակալից է Գերու Կիպրացոյ լուսնիթիւնն այս նկատմամբ, որ մահարած ստորագրելով (Զ—Է գարոց մէջ, առ Մօրիկա կամ Փոկասո) Բիւզանդական պետութեան մետրապոլութեանց իրաւութեան ասհմաններն, ոչինչ յիշտական թիւն կ'ընէ Վրաց նկատմամբ։ Ժամանակ մը Ըն սիղացիք Հնացցին ժամանակակից վրացի մատենագրի թէ վկայութեամբ ցուցենել թէ Արամատն իրենց պատրիարքութեան կը վերաբերի գարձեալ։ Ասոր կը համաճայնի Եղիս Դամասկոսի մետրապոլիտ Յանձնակալ (Tabula), որ Վրաց կափիկոպոսութիւնը նեստորական կաթողիկոս ներքու դրանուոց նահանդաց մէջ կը թուեէ եւ ին համաձանցն որ Վրաց կաթողիկոսի ամազան Անտիռքայ պատրիարքութիւնն ցայժմ իրեն կը սեպահականէ, ըստ վկայութեան Պատասի իւսեկեան։ Կոյնութէ յամի բար 1470 Ենթոքը Տիբրյան պատրիարքը այն հրօվարտակաւ, որով Խորեկրի կամ արեմանքնեան Վրաստանին յատակ կաթողիկոս ուոււ, կը հաստատէ թէ իրեն ծանօթ է թէ հին ժամանակներն Արամատնի կաթողիկոսներն Անտիքից պատրիարքութիւնն կը հաստատեանքն¹⁰։ Այսպիս արտաքին վկաներ անենաւէն յետ յայտն կեղծիք կը համարիմ Մատցուի հետ Վրաց սուրբությոց վկասաւներն թէ կ. Պարոյ իրաւութեան ներքու երս Ա. Իրք ժն կամ թէ Ա. գարեն յառաջ։

** Bevergius, Synodicon seu Pandectæ Canenum,
t. I. p. 88.*

^a Hist. p. 192. n. 2.

4 U.S. 47, 49-29.

Տեղ. Կիպրացի, Հրատ. Ֆինկ. Տվ. 1902, էջ 16:

Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani.
Ed. H. Gelzer. Lipsiae 1890.

^a Hist. J., p. 118, n. 3.

⁸ Assemani, Bibl. Oriens.

⁹ *Revue hist.* I. p. 194. n.
¹⁰ Acad. de St. Pétersb. *Bulletin hist. phil.* t. I.
p. 312-3.

Անըր, միտ դնելով Տարեգրաց խօսքերուն,
յայտնապէս չեն ուզեր ըսկել զայս, այլ մեղմակ իմբ
յայշ հասնի կը ժգնիի. այսպէս ին պատման այլուրք
թէ իրենց քանութեած են ին ամանակ մը Անտիոքից
իրաւառութեամասն ներքեաւ; բայց ապս ի գարուն ա-
ռաջնին կիսուն անկախ ինքնարդուն հրատարակուե-
ցան եւ թէ Զ. Տիեր. գործվոյն մէջ Վրաց Աթոռա
պայտուն պատրիարքական իրաւանք արուեցաւ
և յշխափ Արաց եկեղեցւոյն Անտիոք եւ է. Պարոյ
պատրիարքութեամաց հետ յարաբարութեամ նկատ-
մամբ. բնէ աղերու ունէր հայ Եկեղեցւոյն հետ, Կաթո-
լիկ քննութեան մասնիւթ աւելորդ չեն համարիր
հոս կցել. H. Matagneի խօսքերն, ուր հակիրճ
հակազգ ընդհանուր պատսկեր մը կը դժուի Արաց
եկեղ. համատանաց:

“Արաց այլ հին կարծիքն թէ առաջին եպիս-
կոպտան Անտիոքին եկաւ, անոր Համար հնաբարութ-
է, որպէս իդ Առաստանու որ Քաղկեդոնի Խը կանոն-
ու է. Պոլոյ պատրիարքութեան կը վերաբերէր,
մոյ եկեղեցին քաժանիսի, և անոր Հառաստարմ-
մայ. ապա երբ ճանաւարը Բ փակուցան և Ան-
տիոքի եկեղեցւոյ իշխանութիւնն Կատարականու-
թեա պատրիարքաւ քայլքայցաւ եւ է. Պոլոյ պատ-
րիարքութիւնն Համարակին որ կաս օրէ ամցիս,
յարեցաւ ըբազնական թանաց և Այս փափոխուա-
թիւնն սակաւ ուսուեալ ժողովուց մէջ յառաջ բե-
րին մէկ կողմանէ Տիեզ. Ժողովին տուած իշխա-
նութիւնն եւ միւս կողմանէ իրաց քաջաքահան
համարականներն, որ Վեյներն եւ Վաղարշակինը
ընդէւմ Արարացոց եւ Խուզաց յարձակման Նիսէրէ գայնակից ըստ. Այսպէս երբ իրաց բերմանը
զեր ի վերո եղաւ է. Պոլոյ աթօն և Աբրը ան-
ձակ յարաբերութեան մէջ մասն բիլանդականաց
հետ, այսու չեսաւ Աբր Հազին թէ ճողերին
իրային բեռել իրեն հին ամբողջ թիւն + Ան-
տիոքի իրաւասութեան ներքեւ ըլլալը. Երբ Ան-
տիոքի իրաւասութեան տուի կ գտնուած Առաս-
տան, երբ իերոպով հառամարուեցաւ, յառաջա-
գոյն եպիսկոպոս միայն անէին, որու ճեւանդրու-
թիւնն ապա հոլովակէ - բնչեակ պիտի տեսնէք -
հայ մարտարագուաթեան յանձնուած է. Ապա երբ
Անտիոքի պատրիարքութեան դութիւն անցաւ պե-
տրու թութիւն, այս է ընդ մէջ ամսոց 411-488,
Արաց յատուկ մարտարագուաթեան արուեցաւ, այն-
պէս որ նահանդ եղաւ. Ը դարաւ Թէ ոփիկակառ
պատրիարքի օրով. Արաց եկեղեցին եղաւ ինչնօրեւ

Եւ անձնար միսն Առնելով տարի՝
Յամենյան շեմ կը առ համար համար ը Ալլ գի-
տաւու Բալլան ենան առ. յամկապէս այդ կետին մէջ
թէ մինչեւ ցՊետոս Փուղոցն, ուրեմն մինչեւ
Ե գարօն վերջն քառարդն միայն հայ կաթողի-
կոսէն կը ձեռնազրուենին եւ այն լրի Եպիստոպու-
նու. Հիմն առ այս մի միայն հայ պատմագրիներն
եւ, եւ այն, ինչպէս կը պատմուի, յետոդարեկեանց է
պոնի եթէ ոչ բնակ, գոնէ շատ դոյջ հեղինակու-
թիւ կրնա նկատուի այս խնդրոց մէջ, քանձնը
ընդ Հայու ճանապարհով այս հարցը:

⁴ *Journ. Hist. L. p. 229-30, 235-36.*

a Acta SS. t. XII. Oct. p. 644.

Ըստ Դայանց թղթոյն՝ — որուն խօսքերն ի հարկէ անձնանակ են մեզ համար քանի որ գործ է ԺԱ-Ը-ԹՐ գարու, Ս. Ակելեսունը Հումանց քահանայացանութիւն իշխանական չնորհան է որ «Հայոց հայրապետն ձեռնադրեցէ կտթողիկոն Ալբայ աշխարհին»: Այս տողերու տուանց աղջկոցութեան շնուր գրառած Հնադրյան պատմագիրներէ: արդէն Յովհաննէս Պատմագիր, Ուխտանէս եւ այլք հրաշկած էնք Ափրինին՝ և գարուն՝ «ապաստամուրի թիւնն է Հայ կաթողիկոնն, որնց արձագանքն ու հետեւոթիւնն էր որ հոս կը լուրի: Իսկ հոյ հեղինակներ ուսեռու կը գրէ այս նախամամբ նմանաւուսուն եւ Հ. Պ. Խնճճեան, որուն խօսքերն կարեւոր կը համարինք ամբողջութեամբ յառաջ բերել, ուր ամփոփած են նաև պատմողրաց խօսքերը: Այս համար իշխանութեան կաթողիկոնին (Հայոց) ձգէր ոչ միշտի կ վերոյ Հայոց, այլ նաև ի վերոյ Ալբայ և Աղուանից, և Խաչը բերելի եացը Դայանց թղթոյն խօսքն, կը շարունակէ: «Ա.Ա. Թողեալ զրոնն թղթոյն՝ զգործադրամիթիւնն քանինք համաձայն այս առացուցած ոյ. զի Արքանի վասն նորին ին Ա. Գրիգորով առեւ. «Եւ Զ. Ա. Վահագին կապահանգամատ Հայոց եւ Արցա եւ Աղուանից, (Աբր. Էջ 7): Յովհաննէս կաթողիկոն յաւելու եւ վեդերացիք... Ա.Ա. ի գործադրամիթեան երեսի օք անմիջապէս ընդ իշխանութեամբ կամոզգեսն Հայոց անկեալ երեքացուցան, այլ միջամտութեամբ Արքայի: Բայց եւ այս իշխանութիւնն ի վերոյ Ալբայ ուեւեաց մինչեւ ցննախիշեալն կիրինն, զգը Բ. Մագուսի ի մէջն անդ Զ. Գարուն ձեռագութիւն կ Հայոց առանուին Ալբր ձեռագութիւնն եւ յօյնմ հետի բարձւու ձեռագութիւն Վայոց որ ի Հայոց, զի միան նորու Յանեկը թեւեկութիւն (Աբր. 26):

ხელ 6 Համաձայն Հ. Խեթի համար կ եւ Հայ մատենագրաց կործեաց նկատենք իրազաթիւնն, առարկուուսին կը մնան պետքա խօփիչի մասին վերացդյ առանցուածները։ Սակայն մենք շենք կրնար ամէն բանիք մէջ հաւատ ընծայել Հայ մատենագրաց, մնանաւանդ երբ տո վնանին կը լին Հակառակէն ծանր հեղինակութիւններ։ Ըստ հնարաւոր կրնան ըլլալ Թ-Ե գրառց նկատմանը այս ամէքն է։ Զերգեցնեալ հանգեց Արաց Անտիգրի ներքեւ ըլլալոց կ վնանուանին վրաց կաթողիկոսաց, ձեռնադրութիւնն Հայոցոց ժողովն-է հու. Հայոց երբ ասկաւուն Կեսարից տակն էին, էին միւսնոյն ժամանակ նաև Անտիգրայ տակի, ըստ որում այդ գրաքրուն կեսարից մերապատութիւնն էր մերապատութիւն ընդ Անտիգրաւ։ Այս պատճառաա ալ Նեղոս գրապատութիւն (էջ 5) Հայոց կաթողիկոսաց ձեռնադրութիւնն կը դնէ Անտիգրաւն։ Ասէի զիւրա թուլլապատթիւն կրնային ընդ ունենալ իրան գրաբի Արաց և Աղուանից կաթողիկոսներ մասնագիրներ, որոնց յարաբութեամբ շատու էին Բրիմս ինքնաւոր։ Ո ասսին աստ

1800soft Publishing.com 2002-03-16 05:

2. Հնակեառութեանը քայլաւանի. Խոր. Տա. էջ. 262:

¹ Websammlung der Russischen Akademie der Wissenschaften, Band 262: S. Weber, Die katholische Kirche in Armenien.

S. Weber, Die katholische Kirche in
Freiburg 1903, p. 356. Hefels, mta., p. 380 f.).

ճանապահութեամբ դիրքու կրնան մենուուիլ հայ պատմագրաց աւանդածներն ։ Առ այս նշանակալից է Յափէց. Պատմաբանի աւագին, ուր խօսելով կեզզ. Նուռաբապատման ներսի (Ա) օրոյ կիրագարութեան վըայ՝ կըսէ թէ Վրաց եւ Սլուանից կաթողիկոս Մարքեփիկոսոս ընդ ձեռամբ նորա (Ներսիսի) կարգեալ և եղան (Յափէց. Կաթէ. Էջ 29). Կիրակոսի այն հաստատութիւնն թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ վառիստակէն ձեռնատ գործ Արքունիք անքաղաքապետութէն, բների որեւէց յեւակէտ. Հնագոյն պատմագրերէն ոչ ոք կը կը յիշէ այսպիսի բան մը, եւ ժգի դարու վիստարի ին խօսքերն չեն կրնար ծանրակիւն. Հեղինակութիւն արգել հու Բայց անինք նման վկայութիւն մը ոչ ու շցնի հեղինակի մը Փաստու կը գրէ. Գրիգորիս եւ հաս յե դիւնապաննիւն խօսեալ Սլուանից եւ Վրաց (Գ. Ե. 10). Եւ պայման վան Գրիգորիս եպիսկոպոսի, որդւց Վթաքայ, որ յ-նուուշինան եր իւշնաց Վրաց եւ Ազգանից (Գ. զ. 12): Այս կրիմն վկայութիւններէն մանաւանդ կիրարդէն յայսնի կը գնէ մեր անապահ թէ Գրիգորիսի կաթողիկոս եր կողմանցն Վրաց եւ Սլուանից. Բայց ինչ պէտք ենք համանալ այս կողմանցով. Բրուտ կը գրէ. «Յայտնի է որ այս ան, որպէս կը պատմէ Փ. Բրւազնդ, կարծել կու այս ։ Եթէ այս խօսքերն միշտ իմաստով շտառին ։ թէ Գրիգորիս իրաւուց հոգեւոր գլուխ Ազգանից եւ Վրաց. Բայց որոյնշետեւ յամի 340 ։ Երբ կը պատահի այս ։ Միդ իւնից պատմակառութիւնն ունեին, պարզ է որ Վրաստան ասեալվ պէտք է համենալ ոչ թէ բան Վրաստան այլ այս երկրին այն մասն, որ մերթ Հայոց Ռուբար եւ մերթ Վրաց, այս է Սոմիւթիւն եւ երիւններ որ ապա կամեմի հոգեւոյն! ։ ու մեր մեր ու ուստի մաստիսն ենուող տեղուած

արքա սրբ է գրաբա Փատուան արքարի տակ
ոյն, եւ առ արքանակի ըսել թէ յետին մա-
սնաւագիրը և պահկողոս Արքաց եւ Ազգանից
ացագործ թիւնն կաթ. ի փոխած են, այսկու-
ժովէս կաղանկատուացին են (տե՛ս Անդ): Սա-
յան Բրուսէ այս յանդուղն դատաստանը ու-
ղ չեմ կարուի: Արքա Տարեգործ յիշասակած
թաղողանուն կրնար ոյդ ժամանակ զարդարած
ու որ ինքրուած ըլլալ եւ ընդհանրացէ խոհե-
թեան չէ՝ հետեւիլ կէտ առ կէտ Տարեգործ
— ինչպէս կը վարուի Բրուս հոռ եւ ոյլուր — և
որդիամորհէել երբ մէկի համառակի անծոց: Հայոց
կողմանց ով ըմբանան շատ ընդարձակ դարս
առ է. եւ ամենայն համանական թիւն կատար
ու որ բառով բոլոնդակ վաստանն կ'իմաստուի
ու այս թէեւ շունից ուրիշ նման դիպաց յիշա-
սակալիթիւններ մինչեւ ցլիւրին, այսու հանդերձ
աւստորի բացագործ թիւնն օճնն կարելի է հետեւ-
ունել թէ մինչեւ Եւրոպէտ այդ պատճէս կը շարուանակւիր:
Հ. Պատարքան նկատակ' Դրիգորիոս այդ
պատճ եւ պատ Անդրեանինիք, այսկու կը գծէ
այց Կաթողիկոսին իրաւասաթեան սահման-
երն յայսմ². «Այս կաթողիկոսը ժամանակաւ

4 Hist. I. p. 104.

Digitized by Google

Վարչ եւ Ազգանից վար կրօնական իշխանութիւնութիւն ունեցած է, թէեւ ոյդ իշխանութիւնն բացարձակ էր, այլ մասնական ։ Եւ պատասխան աղ այս իր համարինը որ անոնք մեր առաջնորդութեամբ լցուի, Այս այս ի մեջ կը թիե՛ ըստ (Ադամթանդեղանի եւ) Խորենացւոյ, «Նունէ... Գր. Լուսաւորիկ կը դիմէ, որ Հնա եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ զըկէ, որուն ինդիրն իսկով կը կատարէ Հայոց Լուսաւորին և այս պատասխանութեամբ ուրիշն Հայ կաթողիկոս կուզ Եպիսկոպոսը ձեռնադրելով իրաւութիւնը թիւնը կը ստանայ», Ավակյան այս եղակացութիւնս, որ զարունացին իրեն հմա ունի, արդիւնք է թիւրիմայութեան մը, Խորենացին շըսեր թէ Գր. կիսկանութիւն եւն խարցից, այլ պարագանէս «Խնդրեալ (այս է. Փնտակուլուսնէ) ուռ հաւատարիմն յիշեց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զնչ հրամայեցէ նմ գործէլ այնուհետեւն... Եւ հրաման ընդունէի կործանել զիսամն... Եւ կանգնել զարտուական եշտն խաչել միշեա ցր ուղարք Տեսուն հայու յատուններնեւն-նուց» (Խոր. Բ. ձկ. 170.) Ասյանի ի որ այժմ ման Ադամթ. ի մեջ չկայ Խոնէի մասին խօսք. Եւ, ինչպես ըստիք, կիսկանու վկայութիւններն առաջկայ Հարցին համար նշանակուած թիւնքն կիսար անհնալ, Ճետաւարար առ Հիմէ և նոյն ամանանարդին այս հաստատութիւնս. «Զի մըկ-շոյն դոյն (ցիրիրն) ի Հայոց առաւուի Վերը ձեռնադրութիւնն (Կիր. 25): Ա-զդարդոյն կը թուին Հ. Գաթը ընթանի խօսքերու. «Արող Վրաստան՝ որուն բարձրագոյն մարտապոյսն էր միշտ Հայոց կաթողիկոսը, կարեց իր հաղործութիւնը ունաց ամսէնն առ կիրիրն ի մատուցութիւն գառթը ընթանի այս կարծիքն այն առանձին որ Հայք կը նկատակեի Վերց ինչպէս եւ Ազուանից — բարձրագոյն մարտապոյս (Primus inter pares), այս ի հասաւայ իրաց մէջ անոր առաջնորդութեան կը հետաւեկին, շատ միշտ է. Ասոր վկայ են, յամի 449 Հայոց հետ միարան կը պատարիանն ԵՄՀը սերեկնին Անք եւ Ազուանի (Փարագ. 45): 508ի Վերց (Կարբիէլ) եւ Ազուանի կտթողիկոսաւուք ի Վաղարշապատ Բարձրենի հետ ի ժողով կը գուռ մարտուն եւ կը կողովն Բաղդեկանի ժողովնուն Այսպիսի գրիսաներ յայստիք ի ցուցընեն թէ միշտ վեր ի նկատակե Հայոց կաթողիկոսն այդ երկու աղքաց կաթ. նկերն եւ թէ առանք հնապանդ էին Հայոց կաթ. ին: Կիրիրն իւ գրէ առ Արքահամ. «Թէկատ եւ գու ինքնին իսկ քաջ դիմէ, ասկայն յիշեցացնել եւ մեզ չէ զիսան, զի որ յառաջ քան դքին յայտիք ի ուրե եկիցնեց յաջ վարդապետը (կաթթ.) էին, եւ որ ի մեր աեղջուակ վարդապետը (կաթթ.) լինէին, ընդ միման խաղաղութիւն էր եւ սեր. ի մին հաւատ էր եւ կարգաւորութիւն, (Գ. թշթ. 178). — Անշուաւաց սրբուն պատման աւ կը մասամբ Հայաստանի քաղաքական գիրըն. Փարպեցի ԵՄՀինքնեսէին իրենով կը խօսի Հայոց. Եւ, յորժամ գուրք իրեն զեզ ճամանակի օրինաց լինիք՝ Վերը եւ Ազուանից ըստ մեր որինաց լինիք՝ Վերը եւ

(Փարագ. 44): Հմմա. եւ (էջ 43) «Յորժամ կայց սերիս մեր լինին վերը եւ Ազուանը այսուհետեւ մեր իսկ են: Այս անշուաց կը նկատուէր այդ երկու աղքաց հոգեւոր կապակցութիւնն Հայոց հէտ: Այս «բարձրագոյն մարտապոյսութիւնն հուտասոյ ինքորու մէջ էր միայն եւ իրաւուտական որեւէց արժեք չուներ: Հայոց կաթողիկոսն չէր կրնար միջամտիլ Վերց եկեղեցոյ գտատատանուն կնայ իրաց մէջ. Դոնէ այս կը ցուցըն կիրիրն այն գործութիւնը, որից բարձրէ իրաւուտական հանունը առ կաթողիկոս կաթողիկոս մը, չափաց պահպիսն անձ մըն որին, որ միշտ պահպանէ Հաւատայ մլութիւնն Հայոց հետ եւ թէ հպատակութիւնն հուտատամբարար ցցց առա: Մատագութեան արժանիք է այս կէտն աւ որ երր կիրիրն կորեց յարաբերութիւնն Հայոց հետ, չափեցա որեւէց բոլոր թէ այսու եկեղեց. իրաւուտան բնական բնարարութիւնն կըլլոյ:

Թէեւ ից հստատենց այս կէտն այսա հանդերէ շենք աւ կրտար մէկնել այն առեղծուածն, զոր կ'առաջարկեն հայ մատնադիւր, ինչ հիմնմէ Վերց կաթողիկոսը Հայոց կաթողիկութիւնն կ'ընդունէն. զ. որ. Կիրիրն Սովորես: Այս հայոց հետ անձուկ կապուած է նաևս այն թէ ենթ սկսա այս եւ մինչեւ կիրիրն անընդհատ շարուածակուեցաւ:

Այս խստավանիք, անբաւական ենք մը ձեռքը գտնուած աղքիրներն դատելու ձջիք գտարակ պատմաններ: Աս այս հորէ ի մատնէն հայ էկեղ. Պատմութեան: Զիսյ պատման միշտ դու գուրու թէ կրտար հաստատ ենթարկելու: այս ժամանակակետն վերը շատ պատմաններ ունիք նեթադրելու: Առաջնին շատ համարկանարդոյն տորիթն ընթացեացաւ. 372ին, երբ Պատ գեղեցի բարձրա ի հեծան զն ներսէն եւ աեղն կարեց Եւ առաջ կաթողիկութիւնն, որ եւ շնանշան զՅուսիկ կաթողիկութիւն Հայոց, այլ սոսի եւ Պրաւան: Այս ընթացը տեսեց միշտն ցը. Սահակ գրէթէ 20 տարւա միջոց: Ցայսնի չեն Ս. Սահակյ (390—439), ձեռնադրութեան հանգամանքերն, գիտենք որ պյ. եւ պյ. պատմաններով յամիրն Ասակյ Ա. Յանչեսիկ († 454) շոնէկ կաթողիկոս ական ձեռնադրութիւն: Խոկ Մեղմակի, Մովիկի ինչպէս եւ Կրտար եւ Ցովաննեն ձեռնադրութիւնն այսպէս անշուաց աղայու են, թէեւ երին

¹ Այսու Ցարեկը (Է. թ. 136) եւ Զուաւէր (էջ 70) էւ յիշն պատմ Ասկոր կաթողիկոսն ձեռնադրութիւնն ներսէ զարթեւէն († 372). «Գիտ Ծովանինի կրտ եղիս կաթողիկոս Հայոց ձեռնադրութարութիւն բարձրացաւ ի մատուցութիւն կաթողիկոս (իսամ՝ կաթողիկոս) Պատ, եւ առարկաց: Չունացէկը հրամարակին ի ձան հ. այս ներսէն քը համար Ալարականցին որ հարգաւած անձնութիւն թարապէր (364—379) որպէս:

պատուվ կաթողիկոս, Այսպիսի անորոշութեա
մէջ կրնային վիրը դիմել Հայոց կաթ. ին և
ննդրել ձեռնորութիւն, կեսարի (կամ Նախա-
քայ) եկեղեցին կրնա՞ր հանգարժել տար:
Տարիք ոչ: Եւ այս մեջ կենարութեա Հայրապետ
նովին գործով խկ որ արգելեց Յաւական եւ
ձեռնորդել, վերապահեց իրեն նաեւ Վրաց կա-
թողիկոս ձեռնորդելու իշխանութիւնը: (Հման-
առ այս բառ. ե. իթ. 190-191: «Կացը յի գո-
ւառակ Պատ զՅւսուի եւս... եւ հրաման անե-
նան զատեկի Հայրապետացն... Բայց լուսա եպիսկոպ
պոտաքեն Կեսարու, թէ պահին զմէն Հայրապետ
Ներսէս, եւ փառանակ նորա տեղի նորուն զդր կա-
ցոցին: զՅւսուի տառա նոր իրաւունք եղելու...
եւ այս ժաման եպիսկոպութիւն որին հայուսն են
հանգին կեսարու... եւ լուծին զիշխանութիւն
կաթողիկոսութիւնն, զի որ լիցին Տայրապետ
Հայոց... մի իշխանց ձեռնորդել վկինուու
Հայոց, պայտ սովորութիւն էր ի բնէ: Եւ յայն
հետէ բարձու իշխանութիւնն Հայոց վեպուու-
թիւն ձեռնորդել: այս որ լինէն եղիսուն ութիւնն էր իմաց
ի առջն կեսարուց, ես անդ լինէն եղիսուն ութիւնն,
— Այս արքելուն Հայոց սահմանոց եպիսկո-
պոսոց համար կ'արձէր, ինչպէս յայտանակէ
էր շշնչէ Փաւասա: Դ գարու վերէիրն (յաս
390) Տայրապետնի կրկնին բաժանման ու մէկ մաս
Յունան եւ միւսն Պարսից ձեռնու եղած տառ
Տարիք փառաւեցա նոյն խի Հայոց Տայրապետի
գործիւնն, երբ զիրութեալ Պարսից սահ-
մանէն ի կեսարիս անցնին անկարելի ըլլալով
ի հարիւ տրուեցա Հայոց իշխանութիւնն, Պար-
սից սահմանի համար եպիսկոպունքը ձեռնու-
թիւնը: Բայց թէ այսու նաեւ հրաման առեւ-
ցաւ Վրաց միասնակամ Հայոց կաթողիկոսէ
տառերու ձեռնորդութիւն, ըստ յառաջաւան սո-
վորութեան, գժուարին է հաստատել, քանի ո-
պատաքինը հակառակէ կը վկայէն եւ տահմային
ոչ ինչ քայլայսու կ'ըսնէ:

թիւնը այսպիս թշնամութեան կը յանդիք
«Արական վկայութեանց վեց հիմնուած կարծիքը
թէ զ բաստան Անտիքի պատրիքը թեան կցուած
է», ուսկց եկան առաջնուածին եպիկոսուածքեած
իշխան Լուսուուրչի եւ իշք գուցց պատրիւթեան
հիմնուած հեղուուիլ²¹, Այս մեր՝ ցայդմ՝ տուած
մէկնութեամբ կարելի է ճշմարիտ առնուլ, բայց
ոչ խիստ առնամք:

Թ. Բաղսամոնի թօպերը թէ զերուս Թավ
փէշ ժամանակ (Ե դարս բ կիսուն) "ազան ե
ինչնացլուխ հրատարակուեցաւ Արաստան, ինպիր
կը դժւարացցնեն: Ո՛չ հայք գիտեն այսպիսի բա-

¶ Kirchenlexikon, VI, 562. Lübeck.
Reichseintheilung und kirchliche Hierarchie des Orientes
Münster, 1901, p. 101, 134 ff. **L**exic.
¶ Die kath. Kirche, p. 198—9. **Gloss.** he. p. 195—98.
¶ Palmieri (Oriens Christianus, **akz.** p. 50) **לְבָתָר** **צָמַדְתִּים**
אֲשֶׁר **אֵלֶיךָ** **יְהוָה** **צָמַדְתִּים** **לְפָנֶיךָ** **עַל** **צָמַדְתִּים**
לְפָנֶיךָ **עַל** **צָמַדְתִּים** **לְפָנֶיךָ** **עַל** **צָמַדְתִּים** **לְפָנֶיךָ**

և եւ ոչ վկրք։ Բրուտ ի մէջ կը բերէ Բաղսամանէն պապիկ նախառարարութիւն մը՝ “Յուստինիանոս քանի մը եկեղեցի ինքնագլուխ ուսմանց, ի միջ այսոց նաեւ Վազցոց, որ ասկայն յըն բնագրի թիւրմանութիւնն ծագած է։ Բայց նման դաշտափառ մը կը դանուի Արտօ Տարեգրոց եւ հայ Չռառնշերի (ասկէ նաեւ Մին. Անեցոյ) քով¹։ Յամի 549 Ալեք Խնդրելով Հռաման Յուստինիան սէն որ իրեն կամուղկուններ ընարակին Արտօնեկեն, փիանանկ Յուստինատէն գալու, այս թագաւորո՞ւ իւր ինքով կիրուած թղթավէլ մը սահմանեց որ այս երկիրն կամուղկուններ ըստն Արտօնի եւ եկեղեցական բոլոր գամակորդութեանց մէջ առաջարկութիւնն աւնեան կամ ըստ Շառաւելքր։ Եթո Զիմերայ ՝նառաւցին կիրուղիկո՞ւ առանց Սնտացու (Անտիքու)՝ վկար, զի յայնց հետէ ինքեանը իսկ Ալեք գնէնին կամուղկուո յարդէ նախարարացն, քանիք զիսի Սարայ նառաւ Եկեղեցի (Քառանքէր, 95)։ Այս կը պատահի ըստ Միկթարոյ Ալյրիվանեցոյ՝ “Յամի 50 Հայոց թռաւակնին (որ է 601 Ե. թ.), Սարայ նասի կաթ։ ի Ալեք, առանց պատարբարքին Անտիքու յ (Հրամ. Պատկ. 64). Ալյրիվանեցոյ նշանակած թռաւակնն ստկայն չի կրնար վատահէլլ համարսիւլ, վասն զի այդ ժամանակամիջոցին պիտի նոնկ Վրաց աթուոյն փայ զիսի-բռնու։ Համանականաբար մաս ամբ Միկթարքն օգտագործ կը դրէ Կառլէն։ “Յամի 556 Փարաման կաթողիկոն Անտիքոյ պատրիարքութիւնն եւլաւ, սակայն 601ին Սարայ կաթ։ ին մամանակ հազիւ Վրաց նահանգին անո կախութիւնն ճանաւուեցաւ։ Եւ Մեծանուն յօդուած ագրին այս տապէն շատ նշանակավոր կրնար ըստ մեր ինդույն համար, եթէ գործածած աղքիրն — դր չի նշանակեր հս մամանաբագէս — վակերականութեան դոյն ունի, որ ըստ մեզ տարակուա ավան է։ Ալեք չին գտնիւ Փարաման անուն կառաջկոտ յամի 556, երբ կայ համանակն անձ թագաւորական դահի վլոյց²։ Վրաց տարեցրոց մէջ կը կարգանք (անոն)։ “Զիմեամ մռուներով նոյն թագաւորն (Փարաման) անոր տեղ կարուց եւ կաթողիկոս վկարա Ասկէ եւոքը փոխանակ կաս թղողկաններ Յանաստանէն գալու, այս ափողան ի արու ազնուատոհ մը Վրացուց։ Սարայէն վերջ փիանաբրդ կարգեց նոյն արքայն զւլաւիւսաւ Հետեւարա ամենայն հստանականութեամբ շփառ թռաւթիւն մը տեղի ունեցած պէտք ենք ենթադրել։ Այս ամենը սակայն գծուարութիւն չեն պատճառեր մեջ եւ չեն հսկառակիր հայ պատ-

βαπτικού την θεοφανίαν. Η μάρτυρας ήταν ο Αγ. Ιωάννης ο Βαπτιστής, ο οποίος είχε αποκαλυψτεί στην πόλη της Καρδίτσας το 1598.¹ Οι άνθρωποι της πόλης έπιασαν την πρώτη φορά την θεοφανία του Ιησού Χριστού στην πόλη της Καρδίτσας.² Τον ίδιο χρόνο, ο Αγ. Ιωάννης ο Βαπτιστής αποκαλύφθηκε στην πόλη της Καρδίτσας.³ Στην πόλη της Καρδίτσας, ο Αγ. Ιωάννης ο Βαπτιστής αποκαλύφθηκε στην πόλη της Καρδίτσας.⁴

1 *Q. Lübeck* *Kirchenlexikon*, VI, 562. Lübeck
Reichseinteilung und kirchliche Hierarchie des Orientes
München 1891, p. 101, 124ff. 6, 1, 14, 21.

Münster, 1901, p. 101, 134 ff. *Επαναστάσις* 95.
Die kath. Kirche, p. 198—9, 95. *Επαναστάσις*, loc. p. 195—95.
Palmieri (*Oriens Christianus*, 1894, p. 50) γράπε Σωκράτης
από την απότελεσματικήν δράσην που έγινε στην Αθηναϊκήν πόλην.
Οι αποτελέσματα της δράσης ήταν πολλοί και σημαντικοί, αλλά το σημαντικότερο
ταυτότητα ήταν, ότι αποτελέσθη.

1 Hist. L p. 202 n. 6

Matagne, A. SS. p. 644

s. Litter. Hist. I. 202, n. 6

a Et qu'ils eusset la superiorité sur tous les dignitaires du clergé des églises.

5 Kirchenlexikon. VI, 562

в *Літ. Броссет I*, p. 202: *Фарсамъ №. 542-557:*

նեռն: Եւ հոս իսկ է բոլըր դժուարութեանց հանգայոց: Ըստ Արևանախի Վրաց կաթողիկեն մեռնելով՝ յաջորդին համար Հայոց Սովորս կաթողիկոսին դիմեցին: 2' Եսեր պատամաքիր թէ եղաւ այդ ըստ աղյուսութեան կամ ըստ իրաւասութեան օրինաց: Մասիսէ, ինչպէս կը գրէ ինքն առ կիրիլոն, կը կացուցանէ “առաջնորդ Վրաց աշխարհին” իւր տեսնու ըստ աղդա Արայի Արայոց մէկն շղմուրդով՝ ըստ կամաց նորու (Հմատ. Բ. թ. 11): Այս է մեր բարձրագույն գիտութեան հանդամանաց մասին: Բայց ասկէ կարելի՞ է հետեւցնել առջարթիւն մէկն: Ըստ մեզ գոնէ փոքր մի ժամանակ այսպէս կատարաւած վայել է մտածել: Ահա թէ ինչո՞ւ:

Վաղարշապտառու 508ի ժողովյան մէջ ամս բազնութեացաւ Հայոց, Վրաց (Դարբէլ կաթ. ք ներկայացնեամբ) եւ Ազգաւանց մէջ հաւատոյ միութիւնն: Այս միութեամբ երեք աղջաց հագեւոր զետերը ստորագրեցին Զենանի Հենանդիկոնին եւ Անսուստաց լվջմոյն եւ այսու մերժեցին եւ նորմեցին լուսթեամբ Քաղկեդոնի ժողովն: Տօրագով որ կենդանի էր Անսուստաց, այդ երեք աղջերն մի էին նաև Հոռոմոց հետո, հետեւաքար մի նաև: Անտիքայ աթուոյն հետո բայց երբ Անսուստաց մահամաճի (հ18) Յուսուբիսա եւ այլք բարձրացան կայրերական գառն եւ կրօնական խնդիրը ոյլ ունի բայց ըստ իւր ընական եր որ նախկին միութիւնն իսկէր եւ արդեամբ աղի խեցաւ՝ ինչպէս Հայոց նոյնակուլաց եւ Սովորսից կողմանէ: Զայր քաջ կ'ապացուցանեն Քաղկեդանական եւ Հակիմարդիկեանական (յատիկապէս ընդ մէջ Հոյոց եւ Յանաց) ինքիւնները: Այս դէպէն, զըր է Հրէ լուն կը լուն Ափրը, շշէշատկիելվ անգամ զիւրբէլ կաթողիկոն եւ ապա զիւրիլոն, ոյնափի վակերական յիշտասկարաններով զահպանուած է, որ կարելի չէ ուրանալ: Դարբէլ կաթողիկոն յաւհանան չէր կրնա պարի, այդ ժողովին վերջը շատ ապարծ պիտի ըլլոց 20-50 տարի: Եւ յամենայն զէպս 540ին վարիճնանած²: Ո՞վ պիտի ըլլար յանդրէն եւ որոնն ձեւանդրութեամբը: Ի հարէ Անտիքայ պատրիարքէն չէ: վասն զի շատոնց նազան էր այդ Հայոցատառութեան հետ կոնի միութեան եւ գումարական պիտի ըլլար ժողովութեան աշքին առնելով: 539ին Անտիք յարտկամար դրաւուեցաւ Խոսով (Ա. էն), որ եւ գրիթէ քանդեց եւ աւերակ ձեց քաղաքն միջի բնակիչները հնոր ի գերութիւն իստացենիլ ք: Պարսկ թէնք քիրը Եցիկ կրիմ ամբ Պարսկ միութեան ինկա առնելու ենք միւս կողմանէն նաև Յանաց եւ Պարից քաղաքական հանդամանները, երբ երկուամեր հապետ կը մղուէր: Վիրը ասիպատաւ էին կամ Ազգաւաններն առնուլ ձեռնադրութիւնն եւ կամ Հայոց: Այս դիմութիւնը կը մեարակու կը մասնաւ մեարապութիւնն հայոցն էր: Եւ ըստ

Հնադոյն սովորութեան դարձեալ եկան Հայոց կաթողիկոսն գուուը եւ ընդունեցան իրեն կաթոլիկոս 508-598 յետ Գարբիկէի մահուան ապահովութեամբ իրենք 2-3 կաթ. փնտել Մծինթայի աթուոյն վրայ միունել կիրիկին ընտրութիւն: Այսպէսով կարելի Վրաց առաքութիւնը ինքը առաջ աղջարթիւն թէ առ Փարմանաւ Յունա տականանու հրավարակաւ: Անտիքէն կամակի հրավարակուեցան Վրաց կաթողիկոսը, իմանալ ճիշդ ինսուսուու: Այս կիրիկնեւ բաժնուեցան յայտնապէս Հայոցմէ:

Եթէ Անտիքէն կը խորշէին Այրը՝ Քաղկեդանին ըլլարուն համար, իրելու աւ ապա Քաղկեդանին ըլլարով ընական մամբով պիտի մտնեանին միութեամբ Եւնուա իրեզնորականաց՝ այժմ խորչելով Հայոցմէ: Այս եւս չէրն ինաւ Անրը Անտիք գիտական մասին ապա կաթուամբ անուն էր Անտիքն էր բիւզանդիկոնին Հայուական մասաւ: Թէ ո՞ն լաւագոյն համբաւեցաւ, յաշորշ գարուց պատմաթիւնն կը վկայէ արդէն: Այս մեկնութիւնո որչափ աւ յեցած է ենթագրութեան վրայ, այսու հանդերձ պյտիւնն աղըբերներով Հայաստականացներ կը համարին:

Հայուրի մէկ ժողովարքութիւն կը ծագէ, զըր տուի ունեցան արդէն նշնուակելու: Գիտարքութիւն Վրաց Տարեկոց կողմանէ է, որոնք պյու ժամանակներու Վրաց կաթողիկոսութեան աթուոն կը հանեն այլ եւ այլ անուամբ կաթողիկոնին: Այս կը ճննիք առնաց յիշտասկիւու գիտարքէն: Հայ կը ճննիք այդ կաթողիկոսութեանին ըստ Տարեկոց:

1. Պետրոս † առ. Դաքի արքայի: 499-514:
2. Ամանէլ Ա. առ. Դաքի արքայի: 499-514:
3. Բաւ. Գեղարք առ. Փարմանա Ե. 528-542:
4. Ջիրաբեր առ. Փարմանա Ե. 528-542:
5. Արաք առ. Փարմանա: Զ. 542-557:
6. Եւրաքար առ. Փարմանա: Զ. 542-557:
7. Դաքար առ. Բարսերա Գ. 557-570:
8. Ալեքսոն առ. Գուարամա: 575-600:
9. Ամանէլ Բ. առ. Գուարամա: 575-600:
10. Ամանէլ Գ. առ. Գուարամա: 575-600:

Բայց ինչպէս Թագաւորաց ժամանակի վըբական է եւ հակոռակ ժամանակագրութեան (ասոր վայ ապա), նոյնպէս յայտնի կը անենուի կաթողիկոսաց ալ:

Իրուս այս անմիսբանութիւնը նկատելով ուրիշ մէկնութիւնն մը առաջ կը փառէ, զըր Հ. Մատագու (Ա. SS. 645) հետ անհիմ կը համարի: Բրոսէ կը հարծէ թէ Հայ մատենագրաց քուի մէշաւծ Վրաց կաթողիկոսը, այսպէս Դարբէլ, Կիրիկն հայ եպիսկոպոսներ են իրեւ առաջնորդ:

¹ Brosset I, p. 201-221.
² Hist. I. 194. Addit. et éclairs 107 n. 3 բան
Deux hist. p. 24 n. 5 քիւ ո՞ւ մեղմացուցած է առաջնոյն:

Ա Այս երես կաթողիկոններն զատ կը յեւսին հայ մատենագրաց քուի: 1. Գրիգորի (Բառ. 10 է. է.),
2. Փառէն եպիսկոպոս Վրացը, որ կաղելի (360) Ա. Կիրիկի ի Կեսարի (Ասֆերը, Զ. 26). 3. Ամանէլ Վրացը եպիսկոպոսաց Վրաց (Ակապաննութիւն Ա. Շուշնական Ապիքը, Բաֆերը, Բ. 44):

¹ Գիրք թղթուած, էջ 177, 182:

² Գունչ այս ժամանակին հայոց գիտ Մերկապուհանի կողմանէ էր գամ յամի 558 (Գ. Թղթուած, էջ 70-76: Յ. Վրաց քաղաքական հանդամանաց վրայ ապաւ:

վրաստանաբնակ Հայոց վրայ: Ասոր կը հակառակ կի՞մ Գիրք թշղմոցի էջերն, ուր բազմից կը չեւտուի այսպիսի նախառագառականներ՝ որ կաթուազինուած անուանին, Կաթուղիկոս Վրաց, եւն, եւ գարձեալ այն պարագան որ Ադրահամ բոլոր լրացիներն նղովեց: Զայոց նկատելով նոյն բռանե կը գրէ այլուր¹: «Ասկից կ'երեւայ թէ կիրիսին բրվանդակ պատութեան մէջ ոչ թէ Վրաստանի Հայոց պարզ առաջնորդի մը վրայ է նկանին, այլ ինչնին Վրաց Բայց այդ ժամանակները Ադրէ իրենց յատուի կաթողիկոսն աւնին, ինչպէս Տարեդրերէ կը տեսնուի, հետեւաբար կիրիսին կամ լոկ հայ եպիսկոպոս էր կամ Վրաստանի այն մասին, որ իր իրաւուսութեան տակին էր: Մեզ զարմանալիք իրանուի պես Արաց Տարեդրոց էռութեան քաջ ծանօթ անձի մը այս խօսքերը²: Նա այդ Տարեդրոց ծանօթ առթեաց մէջ քանից շշտառ է հակաժամանակագրականը-լալը, այժմ կը գտնուարի ընդունիլ նոյնը այս գէպ-քիս մէջ: Տարեդրոց ու հասրաք Զ-է Դարաց Արանանի է նկալ. Հնադամանաց վրայ կը լընի, անդամ շեն յիշեր թէ ինչած են երրեմ մարքնայ աղանդոյն մէջ, որոն ճշմարութիւնն առկան հազիւ թէ կարելի է ժիմել: »Անք, կը դրէ Հ. Գուռուսէն, իրան եկիցեցին երրեմն Հայոց գիտական ունենան ժիմել: Հնադամանաց վրայ կը լընի, անդամ շեն յիշեր թէ ինչած են երրեմ մարքնայ աղանդոյն մէջ, որոն ճշմարութիւնն առկան հազիւ թէ կարելի է ժիմել: »Անք, կը դրէ Հ. Գուռուսէն, իրան եկիցեցին երրեմն Հայոց գիտական ունենան ժիմել: Մալացի, որ Վրաց Տարեդրոց Ամենամասն ժամանակ առաջաւանք շատ անուն է (Ա. SS. 645): Բայդր Թագաւորաց պատմութիւնը փայր գծերով կը բրվանդականին եւ կաթուղիկոսաց նկատմամբ շատ անդամ կը շշտակէ Բրանտէ, թէս ուրիշ յիշատականներէ նաևն Վրաց շատ բռանօթ է, որոնց տպուած Տարեդրոց մէջ իրենց տեղն չընին: Այդ յիշատակարաններու մէջ պէտք է վնասել զիւրի բրին եւ որ ի կարգին: Ուստանէն ժգարան Վրա-

յերէն գրքի մէջ գտած է Մավսիսի Բ. Հայոց կաթ. ի առ կիրրին և կիրրինի առ Մովսէս թշղմերը: Այդ գրքն անհնկը այսոր Վրաց Հմատ եկեղեցականի մը — Արտէն կաթուղիկոսի մէկ գրութիւնն, ուր արգեանք ալ կը գտնենք կիրրինի անունն: Արտէն կը կատամրէ այդ գրութիւնն մէջ զհոյերը թէ ինչն այնպէս թշնամութեամբ են կիրրինի անուան հետ, որ Ս. Գրիգորի հաւատաքն կը քարոզէր, զոր նա Յունականաց սրբաւ ի Հայոց եւ ի Աթու: Ս. Յունականաց սրբէրն էլ տեսնուիք քաջ թէ Արտէն ծանօթ էր կիրրինի թշղմոց:

Վրաց Տարեդրոց շախաղանց լուսթիւնն Հայոց յարաբերութեամբ զգալի է, եւ որ ծագած է այդ գրքը հետիւնի անզաւաց համապատճենն առ Հայոց Այդ հաւատակութիւնն ի վրաց հետէ լորուած իր Հայոց հետ: կը կաթեանք նոյն իսկ է գրութէն: Մովսէս Յարատաւայ եղ. ը որ արգու հայ էր, իր թշղմոց մէջ մղեռանդ ատող մէկ զիւրացները: Ժ գրութ մատենագրի Աւանանէսը շափ շնորհ յայսի: Վրացիք ալ փոխար քիթ նախատենարորդ շէնին Տարեդրոց մէջ կը կարծակը նոյն իսկ պատիկ իսօսէր. «Դուքը, Հայեր, եօթնից անիծեալները, պիտի փորձէք առնուն զայն, զոր շունն անգամ եթէ տեսնէր պիտի զմինար տառնէն, Ծայտիկ ալ փոխար թէնի առելութիւնը մէջ կարելի է սպասել էջեր, յօր Վրաց կաթողիկոսն Հայոց կաթուղիկոսէն կախում ունենար որ եւ ից կերպով, եւ կամ հաւատայ միութիւն հաստատած ըլլալը պատմաւէր: Ի հարկէ ոչ: Եւ ահա այս իսկ է պատման, որ շատ տեղեր — որ հարկ էր Հայոց անունն վնասել, կը գտնենք Անտիոքի կամ Յանիաց անունը:

4. Ն. Ակնոնս

Հ Ա Խ Ս Ս Ա Կ Ա Ն

Դ Ա Ր Չ Ե Ս Լ Ա Ռ Ո Ւ Ը Ը Ը Ն Ի Ք Ք

Դրանօթէ և Հանդիսի, ընթերցողաց Աշուացի կնիքը արձանագրութեամս Ածուսաց ուսւահացի թթորան Կարչդան: Առաջին եւ վերջին բառերն վիպական նկատուած էր գիտացմէ, եւ հիմ առնուելով «բդեաշխ Վրաց, բառերն,

յիշուի արիւ Սամուել մը զր Տարեդրոց կը յիշեն 490-514ք մէջերը. իսկ Ս. Շուլանկու վայսութիւնն կը պատմն համարաւած Մակար կաթուղիկոսի եւ Բակուր Գորգոսի (557-570) օրով (Hist. I. p. 214) Փնդեն: Ս. Շուլանկի փախաց յաստեցա ամենայն համականութիւնը Վայոցէն մահուց է (482) ու շատ յառաջ: իր յամի արաւ եօթնից համարաւած շրբարանաց ասրիներ կամփիսուին 470-480: Բրուտ կը նշանակէ մահն 458ին, որ շատ կանուխ է:

1. Թ. Խօրանի, Խրոնի, I, էջ 310. հման: Ա. Մարք, Կրթուու Արան: էջ, էջ 154:

2. Brossel, Hist. I, 459: